

УДК 930(477.41):282/288

Б 61

Світлана БІЛА

УНІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНИХ ЄПАРХІЯХ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ У ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті розглядається проблема унійних процесів у західних єпархіях Київської митрополії у трактуванні української історіографії Галичини 1920 – 1930-х рр. Зроблено спробу з'ясувати ступінь вивченості окремих аспектів теми і виявити малодосліджені питання. Доведено, що тогочасним науковцям не вдалося виробити цілісний погляд на унійні процеси, однак ігнорувати їхні праці не треба, бо в них міститься значний фактологічний матеріал; спростовуються окремі твердження попередньої історіографії, обґрунтовується об'єктивна зумовленість поширення унії в регіоні.

Ключові слова: історіографія, унієзнавство, унійні процеси, західні єпархії, Київська митрополія

Унієзнавчі студії в українській історіографії мають багатовікові традиції, однак узагальнення і критичний аналіз нагромадженого матеріалу почали практикуватись не так давно. До таких малодосліджених в історіографічному річищі тем належить історія унії XVII–XVIII ст., передовсім – її поширення на зламі століть у Перемишльській, Львівській та Луцько-Острозькій єпархіях. Після Берестейської унії (кінець XVI ст.) це друга за своїм значенням подія в історії українсько-білоруського християнства, вивчення якої дозволяє зрозуміти, чому центром унії пізніше стала Галичина. Історіографічне дослідження окресленої теми має вагоме наукове й пізнавальне значення. Історіографічна праця дасть змогу переосмислити накопичені знання, виявити контроверсійні і

маловивчені аспекти, з'ясувати перспективні напрямки подальших студій.

Окремі аспекти обраної теми знайшли відображення в історіографічних оглядах В.Потульницького, В.Масненка, Л.Тиміш. В.Потульницький та В.Масненко окреслили історіософські підстави церковно-історичних напрацювань галицьких учених [12; 10]. Однак поза їхньою увагою залишився аналіз наукового доробку української історіографії Галичини з проблем унійних процесів у західних епархіях Київської митрополії. Л.Тиміш з'ясувала розвиток унієзнавчих досліджень у Греко-католицькій Богословській Академії [14]. Проте вона не аналізувала доробок галицьких істориків з проблеми поширення унії у Львівській та Перемишльській епархіях на зламі XVII-XVIII ст. Тому, на нашу думку, актуальним є вивчення досліджень українських істориків Галичини про унійні процеси в західних епархіях Київської митрополії.

Метою цієї статті є проаналізувати внесок української історіографії Галичини у стан вивчення проблеми поширення унії у регіоні, охарактеризувати процес нагромадження історичних знань, основні риси, концепції, здобутки та недоліки досліджень міжвоєнного періоду.

На особливості українського унієзнавства міжвоєнного періоду впливали нові суспільно-політичні умови, в яких опинилися західноукраїнські землі. Історики державницького напрямку підкреслювали позитивне значення унії та розглядали греко-католицьку церкву як національно-політичну інституцію українського народу, отже, намагалися показати об'єктивну зумовленість її появи [4; 15; 17].

Розвиток української історіографії був тісно пов'язаний із діяльністю української греко-католицької церкви. Не випадково головними осередками церковно-історичних досліджень були Українська Богословська Академія, Українське Науково-Богословське Товариство, Чин Святого Василя Великого [11, 24].

Дослідження з церковної проблематики, в тому числі з історії унії, активізувалися під впливом цивілізаційної дискусії, предметом якої була роль візантизму й латинства в житті церкви та українського народу.

Публікація галицькими істориками ряду нових документів про церковно-релігійні відносини останньої третини XVII – початку XVIII ст. сприяла подальшому розвитку у дослідженні теми [2; 7].

На початку 20-х рр. XX ст. проблему утвердження релігійної унії на західноукраїнських землях переосмислював відомий історик української літератури М.Возняк. Аналізуючи унійну програму руської ієрархії, дослідник справедливо зауважив, що вона домагалася повного зрівняння прав уніатського духовенства з католицьким [3, 46 – 54].

Чимало статей із церковно-історичної проблематики, в яких тією чи іншою мірою порушувались питання унійних процесів на зламі XVII – XVIII ст., друкувалися на шпальтах наукових “Записок Чину Святого Василя Великого” та журналу Українського Науково-Богословського товариства “Богословія” [13].

Прикметно, що на сторінках “Богословія” друкувалися кращі роботи студентів Львівської Богословської Академії. Так, 1937 р. була опублікована розвідка В.Фіголя про церковні братства. Це дослідження фрагментарне і схематичне, рясніє певними неточностями і несе на собі ознаки конфесійності. Заслужують на увагу деякі концептуальні думки автора про релігійно-церковні відносини на переломі XVII–XVIII ст. Дослідник висловив думку, що ставропігійний статус братств опосередковано прискорив перехід єпископату до унії. В.Фіголь також акцентував, що з переходом до унії братства не відразу перетворюються на католицькі організації, серед них ще довгі роки “покутував” дух православ’я (наприклад, у 1725 – 1726 рр. Львівська Ставропігія друкувала книги без усякої цензури, із “схизматицькими” блудами) [16, 247].

Найбільш ґрунтовно становище православної церкви та унійні процеси останньої третини XVII – початку XVIII ст. досліджені у монографії відомого українського історика М.Андрусяка [18]. Використавши численні архівні та опубліковані джерела, у тому числі з ватиканських архівів, він спростував хибні уявлення своїх попередників. Автор уперше комплексно розглянув передумови поширення унійних процесів, підкреслив об’єктивну зумовленість

та національно-захисні мотиви унійної діяльності львівського єпископа Йосифа Шумлянського тощо.

У центрі уваги – дослідження унійного Люблінського колоквиуму 1680 р., базоване на порівняльному аналізі твору Кипріяна Жоховського “Колоквиум Любельський” та щоденників православних учасників з’їзду. Історик остаточно спростував помилкові твердження М.Кояловича та В.Антоновича про відсутність на ньому православних [18, 80 – 81].

М.Андрусяк докладно передав зміст унійної програми руської ієрархії, яка, на його думку, передбачала рівноправність руського духовенства з польським [18, 90 – 110].

Науковець першим в українській історіографії детально висвітлив перебіг ще одного невдалого унійного з’їзду – у Львові 1694 р. та події, що відбувалися після нього.

Цінним є дослідження автором прийомів і засобів поширення унії у Львівській єпархії наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Перехід до унії здійснювався через систему єпископських візитацій і скликання партикулярних соборчиків духовенства [18, 119 – 120]. Дослідник акцентував, що єпископ не застосовував при цьому насильства, окрім відомого випадку з Львівською Ставропігією. Детально висвітлено і обставини прийняття унії Львівським братством у 1708 р.

Праця М.Андрусяка мала неабиякий резонанс у тогочасному науковому середовищі. Першим високу оцінку монографії дав у своїй рецензії А.Іщак, який вказав, водночас, на відсутність окремих російських та римських архівів [6, 308]. Ґрунтовно проаналізував працю й А.Деруга, зауваживши, що автор не вивчив листування нунцій, а також праць С.Шмурла, Ф.Тітова, С.Кургановича [19, 373 – 376].

Критично відгукнувся про працю М.Андрусяка В.Заїкин, використавши, в основному, матеріали рецензії А.Деруги [5]. Дослідник підкреслив, що автор не розглянув дуже цінних не тільки архівних, але й друкованих праць, зокрема літопис А.Петрушевича. На думку В.Заїкіна, роботі притаманний певний тенденційний підхід [5, 4].

М. Андрусяк був автором ряду інших розвідок та джерельних публікацій про Йосифа Шумлянського і церковно-релігійні відносини останньої третини XVII – початку XVIII ст. [VIII – IX; 1].

Невеличку розвідку про Й. Шумлянського написав В. Заїкин [5]. Заслугують уваги деякі міркування автора, який уважав, що церковна політика польського уряду в останній чверті XVII ст. щодо православ'я та унії не була чіткою і сталою. Дипломатичні відносини, потреба у міцному союзі з Росією утримували, на думку вченого, польський уряд від переслідування православ'я і змушували іноді до поступок [5, 4 – 6]. Саме з огляду на це Шумлянський довгий час вів подвійну гру і лавірував між православ'ям та унією. Додавалися домагання митрополичого престолу, сенаторського крісла і матеріальних багатств.

Передумови і наслідки поширення унії на західноукраїнських землях розглядалися і в літературі науково-популярного характеру істориків державницького напрямку. Особливо треба відзначити працю Т. Коструби, в якій учений доводив, що унія була прийнята для піднесення статусу українсько-білоруської церкви [8]. На його думку, польської інтриги не було при її запровадженні. Натомість унія ставала великою перешкодою для реалізації політичних планів Московії [8, 8]. Тому російський уряд проводив цілеспрямовану політику її ліквідації на українських землях. Дослідник коротко описав жорстокі переслідування за унійні переконання луцького єпископа Діонізія Жабокрицького [8, 13 – 19].

Цінними є думки Д. Дорошенка стосовно передумов поширення унії [4]. Науковець підкреслив об'єктивну зумовленість церковного єднання як єдиного виходу з тяжкого становища та способу забезпечити легітимний статус української церкви з опорою на Рим. Таким чином, покращилося б і становище українського населення Речі Посполитої. Дослідник акцентував, що Йосиф Шумлянський був людиною “з певними ознаками того, що ми сьогодні називаємо українською національною свідомістю” [4, 39 – 40]. Історична доля, на думку вченого, перетворила унію із знаряддя асиміляції і колонізації у знаряддя національного відродження [4, 40].

Багато матеріалів з історії унії залишились неопублікованими [V; VI]. Цікавим є рукопис статті невідомого викладача української

гімназії у Львові “Напередодні унії в Галицькій Русі” [IV], в якій підкреслено, що перехід регіону до унії відбувся поступово і непомітно під впливом великих політичних змін, що переживала Східна Європа з другої половини XVII ст. Дослідник акцентував на ролі в унійних процесах Яна Собеського, котрий керувався інтересами католицької церкви та Речі Посполитої [IV, 2]. Детальним є висвітлення істориком унійних умов 1681 р.

Збереглися бібліографічні нотатки невідомих авторів з наукової літератури та збірників документів про обставини переходу до унії Львівської Ставропігії [III]. В одному з досліджень доведено: поштовхом до прийняття унії львівськими міщанами було переконання, що при зникненні різниці у віровизнанні руське населення отримає рівні права з поляками [III, 4].

Інтенсивну дослідницьку роботу, зорієнтовану передовсім на вивчення генези і наслідків Берестейської унії як складової до історії християнської церкви, було розгорнуто наприкінці 1920-х і в 1930-х роках, у Львівській Богословській Академії. На думку професора Академії М.Чубатого, дослідження української церковної історії мало прислужитись до піднесення честі української та вселенської церкви й ідеї католицизму. Основні концептуальні погляди історика на унійні процеси знайшли відображення у курсі лекцій, які він читав у Богословській Академії у Львові [I]. Вчений обстоював концепцію, що форма греко-католицької віри є природним наслідком розташування України між Сходом і Заходом, вона найкраще сприяє розвою релігійного життя українського народу. Прикметно, що проблему церковної унії М.Чубатий досліджував не тільки з релігійної точки зору, але й з національної [17].

Треба віддати належне авторові, який брав до уваги широкий спектр суб’єктивних та об’єктивних чинників. Дослідник підкреслив роль у цих процесах короля Яна Собеського та єпископату. Порівнюючи унійну діяльність перемишльського єпископа Іннокентія Винницького та Йосифа Шумлянського, професор зауважив, що останній не відзначався ідейністю, керуючись не внутрішніми релігійними переконаннями, а намагаючись більше здобути “королівської ласки”. Науковець засуджував вагання і дворушність єпископа [I]. Натомість М.Чубатий високо оцінив діяльність

Інноцентія Винницького, яка сприяла оновленню і реформуванню церкви, особливо після прийняття унії. Історик підкреслив, що наприкінці XVII ст. у Перемишльській єпархії уніатськими стали 3400 церков та понад 1 млн. душ [I, 821]. Цікавими є його міркування стосовно причин зриву Люблінського колоквіуму 1680 р. Дослідник вказав, що впливові католицькі кола не бажали, щоб православні організовано перейшли до унії і тим самим вибороли права для новоутвореної церкви. Доцільнішим, на їхню думку, був перехід поодиноких владик, при якому не давалося ніяких спеціальних гарантій [I, 821]. Слушним є зауваження М. Чубатого, що і королівський диплом 1700 р. не давав необхідних гарантованих прав для греко-католицької церкви. Аналізуючи обставини переходу Луцької єпархії до унії, професор відзначив, що місцевого єпископа Діонізія Жабокрицького переконав перейти до нового визнання уніатський митрополит Лев Заленський. Історик не приховував, що тривалий опір тут чинили братства і монастирі.

На жаль, курс лекцій професора містив ряд неточностей і навіть хибних уявлень. Необґрунтованими є твердження науковця, що у 1681 р. багато монастирів перейшло до унії – Овруцький, Мілецький, Унівський та ін. [I, 820].

Протягом 1930 – 1938 рр. у Львівській Богословській Академії під керівництвом М. Чубатого студенти III–IV курсів працювали на семінарі з історії унії. Семінаристи отримували й теми з історії унійних процесів у Галичині на зламі XVII–XVIII ст. [VII]. Особливо слід відзначити реферат Романа Мисевича про Люблінський колоквіум, виголошений у березні 1931 р. У розділах дослідження студент ґрунтовно описав політичні обставини і становище православної (“нез’єдиненої”) та уніатської церков в останній третині XVII ст., процес підготовки до колоквіуму та його перебіг, а також з’ясував долю унії після з’їзду [VII, 14].

Отже, проведена у 1920 – 1930-х рр. дослідницька робота не дала можливості науковцям виробити цілісний погляд на перебіг унійних процесів у західних єпархіях Київської митрополії. Однак ігнорувати їхні праці не можна, оскільки історики вперше обґрунтували об’єктивну зумовленість та національно-захисні мотиви унійної діяльності львівського єпископа Йосифа

Шумлянського, спростували штампи православного напрямку церковної історіографії XIX ст. про насильницьку конверсію регіону і зробили спробу з'ясувати методи поширення унії. Детально заналізовано перебіг Люблінського колоквіуму 1680 р., Львівського собору 1694 р., простежено процес переходу Львівської єпархії до унії у 1700 р. та з'ясовано нові факти унієзації Львівської Ставропігії. Процес поширення унії у Перемишльській та Луцькій єпархіях висвітлено дослідниками лише частково. Їм не вдалося охопити весь спектр документальних матеріалів, зокрема, з архівів Ватикану, Петербурга та Москви. Тому історики не змогли цілісно і детально з'ясувати ставлення до унійних процесів Московії та Риму і висвітлити проблему на ширшому геополітичному тлі.

Перспективним для дальшого дослідження окресленої теми є вивчення теоретико-методологічних та історіософських підстав унієзнавчих праць українських істориків Галичини та їх порівняльна характеристика з церковно-історичними студіями польських науковців міжвоєнного періоду.

I. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. 9. – Спр. 240/2.

II. Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 808.

III. ЦДІАЛ. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 809.

IV. ЦДІАЛ. – Ф. 129. – Оп. 3. – Спр. 290.

V. ЦДІАЛ. – Ф. 201. – Оп. 4 б. – Спр. 2485.

VI. ЦДІАЛ. – Ф. 201. – Оп. 4 б. – Спр. 2606.

VII. ЦДІАЛ. – Ф. 451. – Оп. 1. – Спр. 121.

VIII. ЦДІАЛ. – Ф. 684. – Оп. 1. – Спр. 1629.

IX. ЦДІАЛ. – Ф. 684. – Оп. 1. – Спр. 1757.

1. Андрусак М. Боротьба за єпископську катедру (Картина з історії православної Церкви на Україні в другій половині XVII ст.) // Записки Чину Святого Василя Великого (далі – ЗЧСВВ). – Жовква, 1935. – Т. VI. – С. 85 – 136.

2. Андрусак М. Матеріяли до історії Львівського єпископства в 1667 – 1677 рр. // ЗЧСВВ. – Львів – Жовква, 1935. – Т. VI. – Вип. 1–2. – С. 137 – 200.

3. Возняк М. Історія української літератури: У двох книгах. – 2-е вид. – Кн. 2. – Львів: Світ, 1994. – 560 с.

4. Дорошенко Д. Православна Церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін: вид-во “Нація в поході”, 1940. – XVI+70 с.
5. Заикин В. Еп. Иосиф Шумлянский и Ставропигия. Несколько данных для характеристики еп. И. Шумлянского и его столкновения с львовской Ставропигией в 1700 году. – Львов: Б.и., 1935. – 16 с.
6. Ішак А. [Рецензія] Andrusiak M. Józef Szumlański pierwszy biskup unicki lwowski (1667–1708). Zarys biograficzny. – Lwów, 1934 – 212 s. // Богословія. – Львів, 1934. – Т. XII. – Кн. 1–4. – С. 306–308.
7. Копистянський А. Материали, относящиеся к истории Львовского Ставропигиона в 1700–1767 гг. Сборник в память 350-летия Львовского Ставропигиона. – Львов: Ставропигийский Институт, 1936. – 20+284 с.
8. Коструба Т. Наші мученики за унію. – Станиславів: Бібл. т-ва “Скала”, 1937. – Ч. 11. – 31 с.
9. Лакота Г. Правила духовного правління в грецькім з’єдиненім обряді Перемиської єпархії, ухвалені на Соборнім зборі // Три Синоди перемиські й єпархіяльні постанови валявські в XVII–XIX ст. – Перемишль: Б.в., 1939. – С. 6–24.
10. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – Київ–Черкаси: Відлуння–Плюс, 2001. – 440 с.
11. Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Український історик. – 1969. – № 1–4. – С. 12–29.
12. Потульніцький В. Україна і всевітня історія: історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К: Либідь, 2002. – 480 с.
13. Рудович І. Погляд на історію Луцької єпархії // Богословія. – Львів, 1927. – Кн. 2–3. – Т. 5. – С. 142–150.
14. Тиміш Л. Українська греко-католицька історіографія міжвоєнного Львова: організація, інституційний розвиток, напрямки досліджень: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К., 2003. – 19 с.
15. Томашівський С. Церковна унія і українська національна ідея // Нова зоря. – Львів, 1929. – Ч. 65. – С. 2–3; Ч. 66. – С. 2–3; Ч. 69. – С. 2–3.
16. Фіголь В. Церковні братства Галицької Гр. кат. Провінції у XVIII ст. // Богословія. – 1937. – XV. – С. 91–101, 243–252; 1938. – XVI. – С. 31–39, 137–157, 215–232.
17. Чубатий М. Суспільно-національна роля унії в житті українського народу. – Львів: Мета, 1934. – 50 с.
18. Andrusiak M. Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki lwowski (1667–1708). Zarys biograficzny. – Lwów: Towarzystwo Naukowe, 1934. – 212 s.
19. Deruga A. [Рецензія] Biskup Józef Szumlański (1667–1708) // Collectanea Theologica. – Т. XVI. – Lwów, 1935. – S. 373–389.

Светлана Била. Унийные процессы в западных епархиях Киевской митрополии в исследованиях украинских историков Галичины межвоенного периода. В статье рассматривается проблема унийных процессов в западных епархиях Киевской митрополии в трактовке украинской историографии Галичины в 1920 – 1930-х гг. Сделана попытка выяснить степень изученности отдельных аспектов темы и выявить малоисследованные вопросы. Утверждается, что тогдашним исследователям не удалось выработать целостный взгляд на унийные процессы, однако игнорировать их труды не следует, ибо в них содержится значительный фактический материал; опровергаются отдельные утверждения предыдущей историографии, обосновывается объективная обусловленность распространения унии в регионе.

Ключевые слова: историография, униеведение, унийные процессы, западные епархии, Киевская митрополия.

Svitlana Bila. Union processes in the western dioceses of Kyiv metropolity in researches of Ukrainian historian of the Galicia intermilitary period. A problem of union processes in the western dioceses of Kyiv metropolity in interpretation of Ukrainian historiography of Galicia in 1920-1930s years is considered in the article. An attempt to clear up the degree of clearness of some aspects of the theme and expose scantily explored questions is done. It is claimed, that to the research workers of that time was not a success to produce an integral look on the union processes, however to ignoring their labours does not follow, because in them there is considerable actual material, some claims of previous historiography are refuted, an objective conditionality of distribution of union in region is grounded.

Key words: historiography, Union-science, union processes, western dioceses, Kyiv metropolity.